

Källarholmen

Källarholmen, Mönsterås socken, Mönsterås kommun, Småland

Fornl nr 82

Arkeologisk undersökning, 1994

Dendroprovtagning, 1995

Eeva Rajala

Rapport december 2006
Kalmar läns museum

Nationella rapportprojektet 2006

RAPPORT

Datum 2006-12-19
KLM obj nr -
KLM dnr 949/93
Lst dnr 223-5884-93

Landskap: Småland
Kommun: Mönsterås
Socken: Mönsterås
Fastighet: Källarholmen
Fornl. nr: 82

Arkeologiska undersökning utförd 1994-06-27 – 1994-08-09, 1995-09-28

Eeva Rajala m.fl

Ekonomiskt kartblad 5G5i Hammarglo, bilaga 41

X 1543 150

Y 6326 300

Z 0 – 4.00 möh

Uppdragsgivare: Stranda hembygdsförening

Dokumentation

Fynd, KLM nummerserie: KLM 35025:1 – 222, fyndlista bifogas

Situationsplan, skala: 1:400, bilaga 43; 1:1000, bilaga 44; bilaga 42

Plan o profil, skala: 1:20 bifogas

Foton SV: E48689 – E48890, E72910 – E72934,

Dia Au 21: 1 - 211

Resultat publicerat i: Kalmar län 1995

Övrigt material i arkivet Manus, negativ, diabider, kontaktkopior, skiss. Studenternas övningsuppgifter om anläggningarna.

Denna rapport är en bearbetad version av Eeva Rajalas artikel *Källarholmen, en gåtfull plats i Lyckefjärden*, Kalmar län 1995.

Källarholmen ligger i Lyckefjärdens inre del ca 1 km sydöst om Hammarglo by i Mönsterås socken. Vattnet kring Källarholmen är uppgrundat av ett flera meter djupt slamlager och det går att nå holmen till fots från fastlandet vid lågvatten. Holmen är relativt låg, som mest 5 m ö h. Avståndet till fastlandet är cirka 150 m.

Runt holmen löper en strandskoning som på östra sidan består av en gles stenrad och som i väster utgör syll till husgavlar. På holmens norra sida ligger en större källarruin, som troligen har gett namnen till holmen. Vidare finns på holmen sju husgrunder och två kallmurade brunnar. Källarholmen tycks ha varit förbunden med fastlandet med en 165 meter lång bro. Fortfarande kan man i vassen se 4 meter långa stockar från minst sju kistor. Avståndet mellan de tre mest välbevarade kistorna var 5,8 meter och om man antar att så har varit fallet i hela brons längd, har det funnits 16 - 17 träkistor för bron. På fastlandet finns rester efter ett 4 meter brett brofäste bestående av tätt lagda stenar. Bron har varit mycket kraftig och har kunnat bära tunga lass. Vidare finns det lämningar som kan ha varit broar mellan Källarholmen och två andra holmar i norr och nordväst. Dessa har varit betydligt klenare än bron till fastlandet. (Anläggningslista bilaga 2, översiktsplan bilaga 43, 44).

Holmen är inte omnämnd i äldre skriftliga källor, åtminstone vad vi känner till hittills, och folktraditionen berättar inte heller någonting om holmens funktion eller ålder. Nils Månsson Mandelgren avbildade grunderna på Källarholmen vid en av sina resor till Småland på 1800-talets andra hälft men försöker inte förklara deras ursprung. Vidare har också H.A.R. Sidén år 1877 uppmätt holmen med dess husgrunder och beskrivit lämningarna efter "äldre" byggnader utan att närmare gå in på deras ålder eller deras funktion. Detta visar att redan på 1800-talets slut väckte holmen nyfikenhet hos människor i och utanför trakten men också att kunskapen om holmens historia var lika begränsad som till i dag.

Manne Hofrén beskriver Källarholmen i boken "Herrgårdar och Boställen" (1937) i samband med beskrivningen av medeltida frälsegårdar utan att närmare gå in i holmens ålder eller funktion. Enligt Hofrén har det funnits flera medeltida befästa och obefästa frälsegårdar i Småland såväl i inlandet som vid kusten men vi vet inte mycket om dem. En del av frälsegårdarna underkastades fortifikatoriska uppgifter redan under 1100 - 1200 -talet. De har haft utpräglad strategisk belägenhet vid kust, öar och åmynningar.

Harry Thålin skriver om Källarholmen i sin artikel om Stranda härads fornminnen (1947). Enligt honom kan byggnadslämningarna utgöra resterna efter en medeltida borganläggning - källarvåningen talar för att en större byggnad legat här och att den höga kullen på öns norra sida möjligen kan dölja grunderna till ett försvarstorn. Husgrunderna däremot uppvisar en påfallande likhet med lämningarna efter de stora, sannolikt medeltida, fiskelägena bl a på Runnö och Furö i Döderhult.

Peter Norman har senast tagit upp Källarholmen i sin avhandling "Medeltida utskärsfiske" från år 1993 i samband med en kulturhistorisk analys över Lyckefjärden. Han skriver: "Bebyggelse lämningarna på Källarholmen ger ett slutet och närmast fortifikatoriskt intryck. De flesta av husgrunderna bildar tillsammans en yttre ram kring en invändig yta mot vilken ingångarna vetter. Källarholmens strategiska läge ungefär mitt emellan Hammarglo by och den farled som gick genom Lyckefjärd och Dragsrännan, talar för att anläggningen haft handels- och bevakningsinslag. Anläggningarna är inte daterade men ger ett ålderdomligt intryck och är sannolikt åtminstone senmedeltida. Med tanke på att den förmodade strandskonungen ligger ca en meter över dagens normalvattenstånd bör denna datering inte vara osannolik." (s 154)

Den närmaste medeltida anläggningen i närheten är Kråkerums herrgård, nämnd redan på 1300-talet. Björnöhus ruin vid Lyckefjärdens inlopp är från 1600-talets början, så vitt vi vet i dag. Hospitalet, senare klostret, i Kronobäck är omnämnt från 1200-talets slut.

Valdemarsleden, den segelled som beskrevs under 1200-talet och som gick genom Kalmarsund från Utlängan till Skäggenäs, passerade Vällö och Runnö och fortsatte norrut kan ha haft betydelse för Källarholmen. Leden gick förbi Lyckefjärden i vars nordöstra hörn ett drag ledde över Ödänglas smalaste del ut mot Kalmarsund och Vällö.

I Hammarglo by väcktes ett intresse för Källarholmen i en studiecirkel om byns historia. Studiecirkeln hade gått igenom alla tillgängliga skriftliga källor om byns historia vilket har breddat kunskapen om Hammarglo. Däremot hade Källarholmen som sagt inte lämnat några spår i de skriftliga källorna och en arkeologisk undersökning framstod som det bästa sättet att få kunskap om ön. Först engagerades Ola Kyhlberg från riksantikvarieämbetet för att ta ett dendrokronologiskt prov från en av stockarna i brokonstruktionen. Det visade sig att trädet fälldes år 1587. Nu hade man en datering,

visserligen något osäker, men fortfarande kvarstod frågorna om byggnadernas funktion, hur länge de hade använts, till vad och av vem.

Studiecirkeln engagerade vidare Stranda hembygdsföreningen som kontaktade länsstyrelsen och läns museet i Kalmar och föreslog att vi skulle undersöka holmen arkeologisk för att få svar på en del av alla frågor som väckts. Länsstyrelsen hade redan arbetat med ett projekt om Strandas medeltid och kunde ge bidrag till de arkeologiska undersökningarna. Mönsterås kommun ställde upp bl a med exakta inmätningar av Källarholmen med alla dess anläggningarna på och runt holmen samt av alla undersökningsytor.

De arkeologiska undersökningarna påbörjades efter midsommar 1994 med sammanlagd ett 40-tal entusiaster från Hammarglo by och Stranda hembygdsföreningen. Läns museets personal ledde undersökningarna tillsammans med länsantikvarie Britt-Marie Hammarskiöld. Vidare deltog Peter Norman och Ola Kyhlberg från riksantikvarieämbetet.

Högskolan i Kalmar anordnade kursen "Arkeologi i fält" sommaren 1994. Som en del i denna ingick fortsatta undersökning av Källarholmen och en sammanställning av undersökningsresultaten.

År 1995 togs prover för dendroanalys från en av stenistorna till bron till fastlandet.

METOD

För att bedöma enskilda anläggningarnas funktion grävdes fyra provytor på olika delar av holmen. Ett schakt grävdes i vinkel i husgrund nr 9 och hade en yta av 13 m². Målet var att fastställa husgrundens funktion, spisens och golvet konstruktion och att datera anläggningen. Ett schakt grävdes på holmens östra sida över stenskoningen, anl 14, och hade en yta av 36 m². Målet var att leta efter eventuella spår efter pallisader och bryggor eller annat som skulle kunna visa varför stenskoningen byggts. Ett schakt grävdes i och utanför källargrunden, anl 6 och hade en yta av 20 m². Avsikten var att hitta källarens golv och ingång samt att undersöka hur gårdsplanen hade sett ut. Vi hoppades också finna spår efter nedrasade takkonstruktioner för att fastställa om anläggningen har haft flera våningar. Ett schakt grävdes genom strandskoningen, anl 17, i holmens nordvästra del och hade en yta av 28 kvm, för att söka spår efter bryggor eller pallisader. (Schaktplan bilaga 42, anläggningslista bilaga 2).

Alla schakten grävdes i kvadratmeterstora rutor med grävslev i ca 0,1 m tjocka stick, utom i källaren, anl 6, där ett tjockt molager och ett raseringslager grävdes delvis med spade och spett i djupare stick. Allt jord sållades i samband med grävningen.

UNDERSÖKNINGSRESULTAT

Husgrund, anl 9.

Bilaga 4 - 12

Anl. 9 är en husgrund med yttermått 6,3 x 6,7 m. Syllan består av ca 0,5 m stora stenar i syd, väst och norr. Grunden är öppen åt öster. Ett 5 x 1 m stor schakt i östvästlig riktning drogs utmed den norra syllstensraden genom spisröset samt vinkelrätt mot detta i ett 8 x 1 m stor schakt.

I det östvästliga schaktet syntes resterna av en 1,8 m bred spis och intill låg resterna av ytterligare en mindre, 1 m bred spis. Den större spisens grundmurar var raka och uppbyggda av naturstenar. Fyllningen mellan murarna bestod av ett 0,1 - 0,2 m tjockt lager bränd lera och skörbrända stenar lagda ovanpå ett lager av humös mo (troligen den tidigare marknivån). Ovanpå den brända leran låg ett ca 0,05 m tjock sot och kollager, vilket borde utgöra rester av eldhärden. Ovanpå detta låg ytterligare ett lager bränd lera och skörbrända stenar. Av lagerföljden att döma kan ugnen ha haft en överbyggnad i form av en kupol.

Den mindre spisen hade sot- och kollager i två nivåer åtskilda av ett 0,1 m tjockt lager bränd lera. Det nedersta sotlagret låg delvis på den sterila sanden och delvis på en stenpackning lagd direkt på markytan. I sotlagren påträffades brända ben. I kanterna fanns snett stående kalkstensflisor, vilka troligen utgjorde en del av spisens väggkonstruktion. Över sotlagret låg ett ca 0,3 m tjockt lager bränd lera. Troligen har även denna spis haft en överbyggnad i form av en kupol byggd av lera. Det finns inga stratigrafiska belägg för att de två konstruktionerna är skilda åt i tid men det kan för närvarande inte sägas om och hur de fungerat ihop.

Någon tydlig golvkonstruktion påträffades inte i anläggningen. Under torven i rutorna A3 - A6 påträffades ett gråsvart sandigt och sotigt humuslager. Under detta låg ett lager av gul-, vit- och brunfläckig sand med lera i. Under detta fanns den ursprungliga grusiga moränsanden. Troligen har man fyllt upp husets golv med grus för att få en jämn yta. Det sotiga humuslagret utgör troligen rester av förmultnade golvplankor och avfall på och under golvet.

Något tydligt spår av östra väggen påträffades inte. I profilen mellan rutorna A 12 och A 13 syntes ett svartgrått lager av humös mo, vilket kan utgöra en del av en väggkonstruktion.

Ca 100 fynd påträffades i denna husgrund. I anläggningen låg delar av järnspikar, brända ben, en kniv, ett bryne, en stengodsskärva, en bronsring (20 mm i diam), ett bronstorne till en sölja, delar av en bronsring som troligen har bestått av två sammanfogade böjda bleck (60 mm i diam) samt flera små oidentifierade järnklumpar.

Ett träkolsprov från spisen har analyserats (Beta-78211). Provet daterades till 630 ± 70 BP, (kalibrerat 2 sigma 1270 - 1430 e.Kr., bilaga 1). Stengodsskärvan utgjorde en del av buken på en kanna och var försedd med rödbrun sinterengobe. Godset var rödgrått och kan dateras till 1300 - 1400-talet. Övriga fynd går inte att datera närmare.

Östra strandskoningen, anl. 14.

Bilaga 13 - 15

Ytan runt stenarna i östra strandskoningen togs upp för att söka spår efter bryggor eller palissader. Schaktet var 11 x 3 m och utvidgades åt söder 1 x 3 m. Under torven låg ett gråsvart humöst lager med enstaka träkolsbitar. Under det låg den sterila sanden. En av stenarna i strandskoningen var uppallad. Inga tydliga stolphål eller kulturlager påträffades.

Rutorna nedanför och ovanför strandskoningen var fyndfattiga. De flesta fynden gjordes i schaktets västra del närmast holmens högsta parti. Bland de 40 fyndnumren finns ett bronsbleck, ett stycke järnslag och en spik. Resten är oidentifierade järnklumpar.

Källaren, anl. 6.

Bilaga 16 - 28

Källaren är närmast kvadratisk ca 9,20 x 8,80 m invändigt och 2,5 m djup. Den är belägen i nordöstra delen av öns högsta parti. Den nordöstra sidan är relativt välbevarad men för övrigt är muren kraftigt raserad. I markplan (och eventuellt ytterligare ett nu nedrasat skift där över) har skalmurstechnik använts. Där under, i själva källaren, kan man räkna med halv skalmur byggd mot nedgrävningskanten. Muren är byggd av tuktad sten i varierande storlekar. Materialet är mestadels sandsten och kalksten samt någonting granit. Kärnan består av kalkbruk och småsten. Mellan väggstenarna finns gott om kilstenar. Muren är lagd i 7 varv där varje varv är ca 0,3 m högt. Tjockleken vid markytan är ca 1,30 m utom i sydöst där den är ca 1,05 m. Insidan är relativt jämn och har varit putsad.

Vid utgrävningen togs ett schakt upp inuti källaren. Det låg 4 m in från västväggen och vek av i rät vinkel 4 m fram till den södra väggen. Ca 0,6 m under markytan fann vi en väl bevarad tät kullerstensläggning, som har utgjort ett golv. Intill den västra väggen fanns resterna av en trappa bestående av 2 sandstenshällar. Vid den S väggen var kullerstensläggningen ca 0,1 m högre än det övriga golvet och gav intryck att vara en 0,4 m bred väggfast bänk eller hylla. Vid hyllan fanns spår i form av mörkfärgningar efter 3 bjälkar. Två låg i golvnivån åtskilda av kullerstenar. Den tredje låg i fyllnadslager och hör möjligen ihop med takkonstruktionen.

1,5 m in från sydväggen och ca 2,5 m in från västväggen fanns grunda stensatta rännor i golvet med lutning mot det sydvästra hörnet.

Ovanför kullerstensläggningen fanns ett raseringslager som bestod av stenar och mo. Raslagren ter sig olika vid trappan och bänken. Vid trappan tycks muren ha rasat hastigt och med kraft, så att den fallit långt in i källaren och direkt på kullerstensläggningen. Därefter har molagret avsatts. Vid bänken verkar nedbrytningen ha pågått under längre tid. Där ligger mon ovanpå kullerstensläggningen och raset från väggarna ligger intill muren på mon. Detta kan tolkas så att muren i källaringången har rasat först. Kanske har man tagit loss omfattningstenar eller/och trappstenar, vilket har orsakat raset. I andra delar har mon i takkonstruktionen först rasat ner och själva muren har fallit sönder i långsam takt. Inga spår som tydde på brand påträffades .

I källaren i fyllnadslagret påträffades få fynd: 4 spikar, järnfragment, lite slagg, några benbitar samt bränd lera. På golvet hittades inga fynd, vilket visar att källaren har tömts innan den har blivit övergiven.

Schaktet mot den södra väggen förlängdes 4 m utanför muren där man bl a fann ett järnfragment. Målet var att följa nedgrävningen till källaren och få fram murskalet utanför. Grävningen fullföljdes inte på grund av rasrisken men det föreföll som om det yttre murskalet endast fanns i ett skikt.

Utanför den västra väggen grävdes ett schakt 4 x 1 m. Här hittades en järnspik, en järnklump och ett ben. Ytterligare ett schakt togs upp på den västra sidan av källaren mitt emot trappan. Vi ville undersöka om det fanns en stenbelagd plan eller ett kulturlager utanför källaren men inga sådana påträffades. Steril sand låg direkt under torven.

Strandskoningen, anl. 17.

Bilaga 29 - 38

Ett schakt togs upp norr om källaren för att kontrollera om resterna av en palissad eller kajkant dolde sig utmed strandskoningen. Schaktet var 14 x 2 m i nordsydlig riktning. Under torven fanns ett humuslager med en del mörkfärgade fläckar som innehöll kol. Inga stolphål fanns men en förkolnad bit av en stock låg i sandlagret nedanför den tydligt lagda stenskoningen. Under det 0,05 - 0,1 m tjocka sandlagret låg en stenfyllning bestående av 0,1 - 0,3 m stora stenar. Undersökningen fullföljdes inte p.g.a. tidsbrist och stenfyllningen ligger kvar. Grävningen har visat att man har fyllt ut en stor yta vid öns norra strand för att få en jämn yta och rak strandkant. Ev. framtida undersökningar bör visa mera detaljerat hur själva strandskoningen har byggts ut. Undersökningen har inte visat till vad området har använts till.

Fynden i schaktet inskränkte sig till tre keramikskärvor av yngre rödgods i sanden nedanför stenskoningen. Keramiken var ca 4 mm tjock och hade invändig blyglasyr. I mitten av schaktet hittades ett bronsbeslag, eventuellt dekorerat, och med ett hål i mitten. Tre nithål fanns på beslaget och i två av dem satt nitarna kvar. Några järnklumpar och ett par små slaggbitar hittades i övre södra delen av schaktet.

Ett träkolsprov togs i ruta D6 i stick 1, 0,79 möh. Provet daterades till 640 ± 70 BP, (kalibrerat 2 sigma · 1265 - 1425 e.Kr., Beta-83955, bilaga 1).

Bro, anl. 18

Bilaga 1, 40, 44, 45

Källarholmen har varit förbunden med fastlandet med en 165 m lång bro, anl 18. Av bron syns sju träkistor i vassen. Hösten 1995 grävdes sydvästra hörnan av en av träkistorna fram för att ta prover för dendrodatering. Fem prover togs från träkistan och en från en pinne intill. Av kistan grävdes tre skift fram. Träkistan var knuttimrad. Stockarna var ca 4 m långa och hade en diameter av 0,5 m. Proverna analyserades vid Lunds universitet vid Kvartärgeologiska avdelningen. Allt trä visade sig vara tall och stockarna till träkistan var alla fällda under vintern 1348 -49. Provet från träpinnen kunde inte dateras.

Till sist

Målet för undersökningarna var att få reda på Källarholmens funktion och ålder. 1994 års grävningar har visat och bekräftat teorierna att anläggningen på holmen har anlagts under särskild planering och har tagit stora resurser i anspråk för utfyllning av holmens norra del, källarens fina konstruktion, hus med spisar, broarna och helheten i placeringen av hus och brunnar. Vad gäller funktion bör man notera den stora delen järn i fyndmaterialet och avsaknaden av hushållsavfall och kulturlager. Möjligen kan man hitta hushållsavfallet vid strandkanten i öns västra del där vattnet har varit mer stillastående än i östra delen. Analyser av bron med en datering till 1348 - 49 stämmer bra med ¹⁴C dateringarna. Bron har säkerligen byggts samtidigt som holmen har varit i bruk.

Rostockaholme i Algutsboda socken liknar Källarholmen med strandskoning, husgrunder och en källarruin av samma storlek. Den ligger i inlandet på ett näs i Rostockasjön. Emmabodas historiska förening har utfört undersökningar på holmen under 1990-talet i samarbete med läns museet. Anläggningarna där har förstörts av

brand, vilket gör att fyndmaterialet är mycket rikligare än på Källarholmen. Än så länge har man inte kunnat datera Rostockaholme helt tillfredställande men resultaten pekar på 1300-talet. Vi kan utgå från att både Rostockaholme och Källarholmen har utnyttjats på samma sätt trots att deras läge skiljer sig något. Troligen rör det sig om en stormannagård som har flyttats då boendet på holmen har blivit opraktiskt och Lyckefjärdens farled har börjat slamma igen. Ett knuttimrat torn kan ha stått ovanpå källaren. Runt holmen har små knuttimrade ekonomibyggnader så som kök, smedja, bastu och ladugårdar legat. För att kunna bedöma de olika husens användning behövs flera undersökningar i och kring husgrunderna. Närbelägna holmar och fastlandet bör ingå i undersökningarna för att få en helhetsbild av hela området.

Ola Kyhlberg har i ett opublicerat manus ”Nu stadgades så i Gloholmarna..”, *Historia kring Källarholmen, Hammarglo i Mönsterås socken* (1995) identifierat Källarholmen som *Gloholmarna*, som omtalas i Östgötalagens jordabalk och rättegångsbalk. Gloholmarna bör enligt Kyhlberg ha ingått i Kråkerums gods, som har haft en central position inom Östgöta lagstags småländska del.

Efter denna undersökning har Martin Hansson studerat medeltida huvudgårdar och frälse i Småland bl.a i sin avhandling *Herrgårdar och herravälde*. I samband med detta har han undersökt flera anläggningar liknande Källarholmen i Kronobergs län, bl a Agundaborg och Källarholmen. Han studerar bl.a huvudgårdarnas läge och förflyttningar i landskapet mot bakgrund av småländska frälsets position och storlek. Huvudgårdarnas fortifikatoriska drag sätts här även samman med frälsets hävdande av sin position i det lokala samhället.

Litteratur

Hansson. M, 2001 *Huvudgårdar och herravälde. En studie av småländsk medeltid*, Stockholm

Manne Hofrén, 1937, *Herrgårdar och Boställen*, Nordiska museets handlingar 6, Stockholm

Peter Norman, 1993, *Medeltida utskärsfiske*, Nordiska museets handlingar 116, Kristianstad

Ola Kyhlberg 1995 ”Nu stadgades så i Gloholmarna..”, *Historia kring Källarholmen, Hammarglo i Mönsterås socken*. (Opublic. manus.)

Omslagsbild: Källaren, anl 6. Framför trappan en ränna i kullerstensgolvet. Foto Mats Blohmé, Kalmar läns museum